

HEREDITAS GRAECO-LATINITATIS IV.

SCIENTIA – ETHICA

HEREDITAS GRAECO-LATINITATIS IV.

ACTA OFFICINAE PROGRAMMATE „OTKA” SVSTENTATAE
IN AEDIBVS UNIVERSITATIS SCIENTIARVM DEBRECENIENSIS
REDACTA

SERIEM EDENDAM CURANT

LADISLAUS TAKÁCS ET URSULA TÓTH

Hoc volumen redigit

Ursula Tóth

Lectores

Aurora (Hajnalka) Óbis, Catherina Csízy

Adiutrix redactoris

Beatrix Kálny

**HEREDITAS
GRAECO-LATINITATIS IV.**

SCIENTIA – ETHICA

DEBRECEN

2017

A DEBRECENI EGYETEM KLASSZIKA-FILOLÓGIAI ÉS
ÓKORTÖRTÉNETI TANSZÉKÉNEK KIADVÁNYA

A kiadvány támogatói:

OTKA 104789 K

Járom Kulturális Egyesület

A borítón: Raffaello *Athéni iskola* című freskójának részlete
(Stanza della Segnatura, Vatikán, Róma)

ISSN 2064-9754

ISBN 978-963-473-962-3

Kiadja a DE Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszéke
4032 Debrecen, Egyetem tér 1.

A kiadásért felelős: Dr. Forisek Péter, tanszékvezető egyetemi
docens

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

TARTALOMJEGYZÉK

PRAEFATIO	7
PATAKI ELVIRA: <i>Herma gynaikón</i> . Női erények és költői megjelenítésük Nazianzosi Szt. Gergely sírepigrammaiban	9
MARÓTH MIKLÓS: A filozófia mint a Szentírás interpretációjának eszköze. (Nesztoriánus volt-e Nestorios?)	40
CSÍZY KATALIN: Themistios: <i>Or. I. Peri philanthrópias</i>	60
ADORJÁNI ZSOLT: Artemis Polias alakja Kallimachos harmadik himnuszában	75
SCHILLER VERA: Szüzi kötelezettségek és megszegési lehetőségeik a királyi származású papnők életében	89
TAKÁCS LÁSZLÓ: Kollektív bűnösség: Cicero. Megjegyzések a Catilina elleni első beszéd consuli álláspontjához	100
CZEROVSZKI MARIANN: Szerepek és erények. A segítő funkció és a hűség összekapcsolódása a <i>Tristia</i> történeteiben	109
TAKÁCS LÁSZLÓ: Lucretius és Seneca <i>De clementia</i> -jának bevezetője	119
ADAMIK BÉLA: A vulgáris latin /b/ és /w/ fúziójának összefüggése a magánhangzóközi /w/ kiesésével a feliratos anyag tükrében	128
BARTA ANDREA: Levél az alvilágba. Az Aq-2 átoktábla (Előzetes jelentés)	145

GONDA ATTILA: Az Aquincum–Aquileia–Salona háromszög: latin nyelv a római birodalom Alpok–Duna–Adria régiójában	161
LÁZÁR ISTVÁN DÁVID: „... <i>ut sine literis bonus sim</i> ”. Tudás, műveltség és jámborság Petraracánál	196
A KÖTET SZERZŐI	204

AZ AQUINCUM–AQUILEIA–SALONA HÁROMSZÖG: LATIN NYELV A RÓMAI BIRODALOM ALPOK–DUNA– ADRIA RÉGIÓJÁBAN*

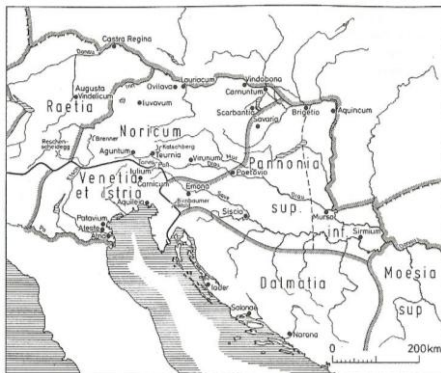
GONDA ATILA

A vulgáris latin nyelv területi nyelvváltozatainak kutatása mind-
eddig nem tudta megbízható módon kimutatni az újlatin nyelvek
alapjául szolgáló vulgáris latin nyelvváltozatok meglétét illetve azok
földrajzi határvonalait a Római Birodalmon belül. Különösen nehéz
következtetni azokra a területi nyelvváltozatokra, ahol a római köz-
igazgatás hamarabb összeomlott, és újlatin nyelv nem alakult ki.
Jelen tanulmányunkban a latin dialektológiában úttörő és már eddig
is számos eredményt felmutató új módszertant alkalmazva vizsgáljuk
meg a Római Birodalom Alpok–Duna–Adria régiójában a legfőbb
városok és a hozzájuk tartozó provinciák feliratos korpuszainak
nyelvi hibajelenségeit, és a két terület nyelvi jellegzetességeit a hiba-
típusok relatív disztribúciójának Herman József által kidolgozott
statisztikai vizsgálatával tárjuk fel. A vizsgált földrajzi területek kö-
zös vonásainak elemzése révén azt igyekszünk kideríteni, hogy lé-
tezhetett-e egy tágabb nyelvi egység a Római Birodalom Alpok–
Duna–Adria régiójában, ahogy azt Untermann és Herman is felvetet-
ték korábbi tanulmányaikban. Vizsgálatunk fókuszában a Pannonia,
Dalmatia, Venetia et Histria és ezek tartományi székhelyeinek felira-
tos korpuszaiban kimutatható hangtani és esettani hibajelenségek
összevetése áll majd.

* Jelen tanulmány az OTKA K 108399 ny. sz. „Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa: 3. szakasz” című projektje keretében az MTA ‘Lendület’ Számítógépes Latin Dialektológiai Kutatócsoportban készült.

Bevezetés

1980-ban Jürgen Untermann felvetette *Alpen–Donau–Adria* című tanulmányában,¹ hogy az augustusi Regio X. Venetia et Histria, továbbá Dalmatia, Raetia, Noricum, Pannonia Inferior és Pannonia Superior provinciák egy koherens társadalmi, gazdasági és politikai egységet alkotnak a Római Birodalmon belül és a további történeti vizsgálatokban érdemes őket egységes területként kezelni. Ez a gondolat inspirálta Herman Józsefet, aki 1983-ban felvetette, hogy Untermann Alpok–Duna–Adria régiója megfelelő munkaterület lehetne a további dialektológiai kutatások számára, hiszen szocio-politikai földrajzi egységek kialakulása gyakran nyelvföldrajzi egységek létrejöttét is előidézhetheti.² Herman e régiót kifejezetten csak mint munkaterületet jelölte ki, nem bocsátkozott előrejelzésekbe a tekintetben, hogy itt minden kétséget kizáróan egy egységes latin dialektust találunk-e majd vagy sem. Jelen tanulmányunkban először teszünk kísérletet arra, hogy Herman elképzelését megvalósítsuk, és megvizsgáljuk, hogyan viselkedik nyelvföldrajzi szempontból az Alpok–Duna–Adria régió, és milyen kilátásaink vannak arra, hogy egy vulgáris latin dialektust találjunk ezen a területen.

1. ábra. Térkép a Római Birodalom Alpok–Duna–Adria régiójáról Jürgen Untermann tanulmányából Aquincum, Aquileia, és Salonae ábrázolásával.

¹ Untermann (1980) 45–63.

² Herman (1983) 1089–1106.

E tanulmány keretei között nem fogjuk feldolgozni az Alpok–Duna–Adria régió összes provinciáját, hanem csak a térség három legfontosabb provinciájának feliratait vetjük össze,³ azon belül is a három legnagyobb, reprezentatív jellegű, és demográfiailag is legmeghatározóbb tartományi fővárost: Aquincumot, Pannonia Inferior központját, mely egyben a régió legészakibb és legkeletibb városa; Aquileiát, Regio Venetia et Histria székhelyét, vizsgált térségünk nyugati szegletét, mely Itália kapujaként stratégiai kiindulópontként szolgált a Balkán-félsziget meghódításához és romanizációjához; valamint Salonát (más névváltozatban *Salonae*), Dalmatia fővárosát, mely területünk legdélibb nagyvárosa. Sajnos azonban az Aquincum–Salona–Aquileia háromszögben is – hasonlóan a hírhedt Bermuda-háromszöghöz – a dolgoknak nyoma vész. Aquileián kívül, ahol a friuli és az olasz nyelv a latin leszármazottjaként fennmaradt, ma már nincs nyoma túlélő újlatin nyelvnek, a még legtovább fennmaradó dalmát nyelv is kihalt 1898-ban, és semmi sem bizonyítja, hogy Pannoniában a latin nyelv bármennyivel tovább is használatban maradt volna azután, hogy a rómaiak kiürítették a provinciát. Tehát egy nyelvtörténetileg rejtélyes, obskúrus területet vizsgálunk, ahol a latin nyelv elveszett és a mi feladatunk, hogy a feliratok által hátrahagyott nyomok segítségével megtaláljuk és a Római Birodalom nyelvöldrajzi térképén elhelyezzük azt. Hogy még teljesebb képet nyerjünk a régió latinságáról, az elemzés során a provinciái fővárosok feliratainak nyelvét összevetjük a három provincia vidéki városainak adataival, így a központ és a provinciális vidék különbségét is vizsgálhatjuk majd. Ha a megfigyelt jelenségek kiértékelése után sikerül rokon vonásokat azonosítanunk Pannonia, Dalmatia és Venetia–Histria feliratainak nyelvében, a közös jellegzetességek

³ Kutatásunkhoz a *Tituli Aquincenses*, az *Inscriptiones Aquileiae*, a *CIL III*, az *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMLXX repertae et editae sunt*, a *Salona IV*, *Inscriptions de Salone chrétienne, IVe-VIIe siècles* kötetit illetve számos kisebb korpuszt dolgoztunk fel (számos adatgyűjtő közreműködésével), amelyekből az LLDB adatbázisában (*Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa*) rögzített, a klasszikus normanyelvtől eltérő nyelvi adatokat használtam föl a három város és a három provincia latin nyelvváltozatainak leírásához.

alapján akár egy regionális latin nyelvváltozat létezését is feltételezhetjük az Alpok–Duna–Adria régióban.

A nyelvi változások nyomon követéséhez egy Kr. u. I–III. századig terjedő korai vulgáris latin időszakot és egy, a IV–VII. századig tartó kései vulgáris latin időszakot jelöltünk ki.⁴ Aquincum és Pannonia Inferior esetében néhány engedményt kellett tennem, ugyanis a kései időszakból rendkívül kevés felirat áll rendelkezésünkre, mivel a várost már az V. század elején kiürítették. Ezért Aquincum esetében olyan nyelvi adatokat is beleszámoltam a kései időszak statisztikai adathalmazába, amelyek datálása bizonytalan, és akár a III–, akár a IV. századra is tehető, és így egy részüket már a korai időszaknál is számításba vettem. A dialektális jegyek kimutatásához a Herman József által kidolgozott módszert⁵ követve a feliratokon talált, különféle nyelvi hibajelenségek típusainak egymáshoz képesti relatív gyakoriságát és egymáshoz viszonyított megoszlását fogjuk vizsgálni a korai (I–III. század) és a kései időszakban (III–IV. század), és két időszak sajátos hibaprofilját állítjuk kontrasztba egymással. A három provincia-fővárost végül nemcsak egymással és a provincia vidéki területeivel, hanem a Római Birodalom többi tartományának a statisztikai adataival is összevetjük, így a vulgáris latin általános tendenciáikhoz képest is tehetünk majd megállapításokat. Pannonia Inferior, Venetia–Histria és Dalmatia vidéki városait azonban csak a nyelvfejlődés szempontjából érdekesebb kései időszakban vontam be az elemzésbe: a korai időszakhoz csak a provincia-fővárosok adatait vesszük figyelembe. A nyelvi adatok gyűjteményét a *“Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa”* (LLDB) adatbázisban rögzítettük a latin dialektológiai OTKA-projekt és a Lendület Program keretén belül dolgozó számos adatgyűjtő közreműködésével.⁶ Elemzésünk során a minél megbízhatóbb eredmény érdekében

⁴ Ez a kronológiai felosztás általános gyakorlat az epigráfiai szakirodalomban olyan eseteknél, amikor máskülönben nehezen datálható feliratokat egy kereszténység előtti (I–III. század) vagy egy keresztény-kori (IV. század utáni) periódusba kategorizálják.

⁵ Adamik (2012) 91–105.

⁶ Az adatbázis honlapja: lldb.elte.hu. Minden statisztikai számítás az adatbázis 2016. április–májusi állapota szerint készült. A vizsgált városok és provinciák területéhez

egyszerre két nyelvi alrendszer, a magánhangzórendszer és az esetrendszer változásait is külön-külön vizsgáljuk, kezdve a magánhangzórendszerrel.

A magánhangzórendszer

Az 1. diagramcsoport mutatja a korai Aquincum, Aquileia és Salona feliratain található nyelvtani és helyesírási hibák viszonylagos gyakoriságát a magánhangzórendszeren belül, egymással összevetve a korai birodalom Pannonia Inferionon, Dalmatián és Venetia–Histrián kívüli provinciáinak összesített számarányaival együtt. A korai időszakhoz készült diagramok nem tartalmaznak olyan adatokat, amelyek a datálás bizonytalansága miatt esetlegesen Kr. u. 300-nál későbbiek is lehetnek; amennyiben viszont az ilyen 300 utánra is tehető adatok datálási bizonytalansága a Kr. u. 1-nél korábbi eredet lehetőségét is megengedi, az ilyen tág datálású, potenciálisan nagyon korai adatokat ebbe a korai periódusba soroltam. A statisztikai vizsgálathoz alkalmazott kritériumrendszer a következő volt: nem vettem figyelembe az olyan hibaadatokat, amelyek névszóragozási vagy igeragozási, illetve szintaktikai vagy stilisztikai okokkal is magyarázhatók. Így például a gyakran archaizáló írásmód miatt előforduló „-os” végződést a klaszszikus latin nominativus „-us” helyett nem számítottam bele az /u/ > O tévesztés adatai közé, hiszen ezt egy stilisztikailag archaizáló írásképpnek is betudhatjuk, és nem lehetünk biztosak, hogy ez az írásképp a kiejtést tükrözte volna. Hasonlóképpen a III. declinatiós erős i-tövé egyes számú ablativusi „-i” helyett előforduló „-e”-t sem vettem bele az E~I tévesztések közé, hiszen ez az esetrendszernek a mássalhangzó tövéek analógiájára történő változásaival is magyarázható, és nem feltétlenül a magánhangzórendszer átalakulása okozza. Nem vettem be az adatok közé az LLDB-ben „*fortasse recte*”-vel jelölt, azaz esetleg nyelvtanilag helyesnek is magyarázható hibákat sem, hogy véletlenül se torzítsák el a hibaprofílt. Az ezen megszorításokkal megszürt adatok így ugyan jóval kevesebb számot tesznek ki, azonban garantált, hogy csakis a helyi nyelvváltozatról leghívebben árulkodó nyelvjelenségek kerültek regisztrálásra.

tartozó feliratos korpuszok feldolgozottsága szinte teljes mértékű a tanulmány írása idején.

Az 1. diagramcsoport ábráin a különféle nyelvi „hibák” vagy „tévesztések” kategóriái között (a „hiba” illetve „tévesztés” terminusokat a továbbiakban mindenféle előítélet nélkül csupán a feliratokon előforduló nem-normanyelvi jelenségek megnevezésére használjuk) találunk három olyat, melyeknek szerepe az, hogy kontrolcsoportként szolgáljanak és segítsék a „valós idejű” nyelvi változások felismerését. Ezek a kontrolcsoportok az ún. „*Errores quasi orthographici*”, melyek az olyan betűtévesztéseket tartalmazzák (mind magánhangzókat és mássalhangzókat), amelyek többé-kevésbé már korábban – tehát a felirat állításának időszaka előtt – lezajlott hangváltozások miatt történhettek, mint például a /h/ hang eltűnése a kiejtésből; így ezek a hibaadatok nem a vizsgált időszak, hanem annál korábbi fonetikai átalakulások nyomai, és korszakunkban már inkább csak helyesírási szintmérőként funkcionálhatnak, bár egyes esetekben előfordulhat, hogy részben még valós idejű változásban vannak. Ebbe a kategóriába soroltam néhány egyetemes, még a köztársaság kori itáliai köznyelvben megindult vulgáris latin hangváltozást, melyek ugyan korábban kezdődtek első vizsgált korszakunknál, de a változási folyamat esetenként még az I–III. században is folyamatban lehetett, úgymint az /ae/ > /e/ monoftongizáció, az /ns/ > /s/ változás, az „*–m caduca*” kikopása és a hehezetes mássalhangzók különféle egyszerűsödései. A második kontrolcsoport, az „*Errores orthographici*” azokat a tisztán írásképi hibákat tartalmazza, melyek minden kétséget kizáróan helyesírási és nem hangtani eredetűek: ilyen például a C~K~Q⁷ betűk közötti ingadozás vagy az X betű C+S-szel történő írása. A harmadik csoport az „*Errores technici*”, mely a vésnöki elírásokat, írástechnikai hibákat tartalmazza, mint például az F betű E-vel történő írását. A második két kategória közös jellemzője, hogy a vizsgált földrajzi terület helyesírási színvonalán túl semmilyen nyelvi változásról nem tudósítanak, viszont e minőségükben kítűnő viszonyítási pontként szolgálhatnak a korszakban „jelenidejűleg” zajló hangtani változásoknak a véletlenszerű vésési hibák közül történő kiszűréséhez.

⁷ A QV~Q, QV~K és QV~C közötti felcseréléseket (azaz mikor a V betű hiányzik, vagy amikor feleslegesen írják hozzá a /k/ hangot jelölő betűhöz) nem vettük bele ebbe a kategóriába, mivel ezek valódi változást jelölnek a kiejtésben, a labioveláris /kw/ labiális elemének ejtésből való eltűnését, l. pl. *quinque* > ol. *cinque*.

Ehhez a három kontrollcsoporthoz viszonyítva láthatjuk, hogy mennyire volt helyesírásában normakövető a három város, és amennyiben összevetve az egyes hibatípusokat egymással és a kontrollcsoportokkal azt tapasztaljuk, hogy egy egyértelműen nyelvtani-hangtani eredetű hibajelenség e kontrollcsoportokhoz képest arányában kiemelkedő, az minden valószínűség szerint annak a jele lesz, hogy a kérdéses nyelvi jelenség az adott időszakban a véletlenszerű elírásoknál, helyesírási és írástechnikai hibáknál gyakoribb volt, következésképpen egy aktív, erősen ható nyelvtörténeti változásról árulkodik. Erre a korai periódusból a legjobb példa mindhárom városban az /ae/ > /e/ monoftongizáció, mely Salonában 35%-kal már régen lezárt folyamatnak tekinthető, Aquincum 29%-a kevésbé előre haladott állapotoz tükröz, míg Aquileia 25%-ka alacsonyabb a birodalmi átlagnál is, mely 23% volt ebben időszakban (számadatok az 1. diagramcsoportban), ami azt sugallja, Aquileia volt a három város közül a legkonzervatívabban normakövető. Ezt a megfigyelésünket támogatja, ha összevetjük a korai Aquileia AE~E tévesztéseinek 25%-át az *Errores technici* (12%) és az *Errores orthographici* (15%) arányával, ami összesen 25%: Salona ezzel szemben ugyanígy 27%-os összesített *Errores technici* és *Errores orthographi* adataránnyal rendelkezik, ám az AE~E tévesztések aránya 35% a feliratokon. Mindebből egyértelműen látszik, hogy az /ae/ > /e/ fejlemény Salonában elterjedtebb volt, mint a véletlenszerű helyesírási és írástechnikai hibák előfordulása, ebből következően tehát Salonának előbbre kellett tartania az /ae/ ket-tőshangzó monoftongizációjának folyamatában, mint Aquileiának vagy Aquincumnak. Érdekes ugyanakkor megfigyelni, hogy az említett helyesírási kontrollkategoróriák összesített aránya gyakorlatilag mindhárom városban ugyanannyi: Aquincumban 46%, Aquileiában 45%, Salonában 44%. A birodalom többi területének átlaga az LLDB adatai alapján 49% a korai időszakban. Ez arra utal, hogy a magánhangzó-változási folyamatok intenzitása és a helyesírás színvonala mindhárom településen közel azonos volt ebben az időszakban. Figyelemre méltó viszont, hogy e nem nyelvi hibák kategóriáján belül az *Errores technici* 12%-os aránya Aquileiában milyen feltűnően alacsony, míg Aquincum 25%-kal a legrosszabbul fest a három város közül: ez híven tükrözi, hogy a három város közül Aquileia volt a legműveltebb, legromanizáltabb kulturális központ, a legképzettebb

vésnök-munkaerővel, Aquincum arányszáma pedig a limes-menti állapotokat tükrözi hasonló hitelességgel. Mindezek a kezdeti megállapítások a korai periódus magánhangzórendszeréről és ahhoz kapcsolódóan a helyesírási színvonaláról egyúttal igazolják is e három város kiválasztásának létjogosultságát, ugyanis a birodalmi átlagnak nagyjából megfelelő arányban mutatnak egyes hibatípusokat, ami azt jelzi, hogy alaposan romanizált települések voltak, feltehetően autentikus helyi latin nyelvvaltozattal.

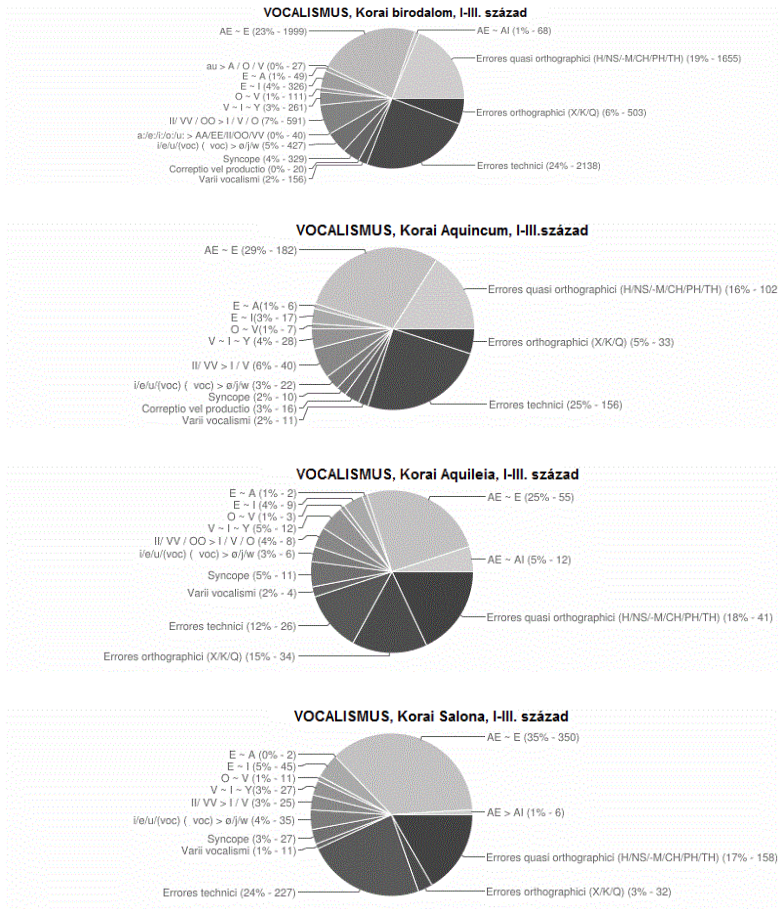
Vizsgált területeink magánhangzórendszerének nyelvföldrajzi meghatározásához legfontosabb összehasonlítási alapunk az a fajta hangváltozás lehet, ami a vulgáris latin magánhangzórendszer legmeghatározóbb jelensége, a palatális *e/~i/* és a veláris *o/~u/* hangszínfűzió. Ha meg akarjuk határozni e városok helyét a latin nyelvű birodalomrész nyelvföldrajzi kontinuumán belül, azt kell kiderítenünk, hogy az egyes újlatin nyelvek eltérő arculatát jelentősen meghatározó vulgáris latin palatális-veláris magánhangzó-változások területi változatai közül melyikbe sorolhatjuk a vizsgált városokat. A vulgáris latin magánhangzórendszernek összesen három ilyen területi változata létezett az alapján, hogy az *e/~i/* és az *o/~u/* magánhangzók miként fuzionáltak (az itt következő leírás erősen egyszerűsített, de a jelen tanulmány céljainak megfelelő⁸): az első a nyugati vulgáris latin magánhangzórendszer, amelyben hangszínét tekintve mind a hangsúlyos, mind a hangsúlytalan rövid */i/* beleolvadt a hangsúlyos illetve hangsúlytalan hosszú */e:/-be*, továbbá mind a hangsúlyos és a hangsúlytalan rövid */u/* beleolvadt a hangsúlyos illetve hangsúlytalan hosszú */o:/-ba*; a második a keleti magánhangzórendszer, ahol a palatális magánhangzók viselkedése ugyanez volt, ellenben a hangsúlyos */o~/u/* nem keveredett egymással, a hangsúlytalan */o~/u/* pedig pont fordítva viselkedett, mint a nyugatiban, vagyis itt a hangsúlytalan */o/* változott */u/-vá*, méghozzá mind a rövid, mind a hosszú */o/*.⁹ Végül pedig volt még egy

⁸ Az itt következő leírásban, mivel a pontos hangértékek meghatározása most nem célunk, nem vesszük figyelembe, hogy ezek a magánhangzók nyitottak vagy zártak voltak-e.

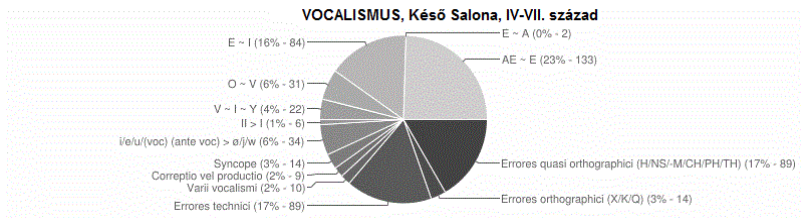
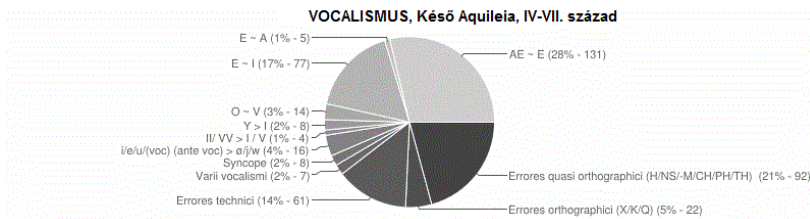
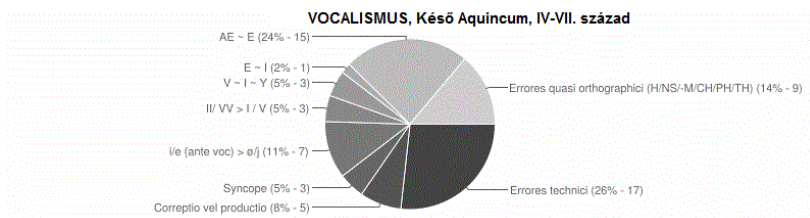
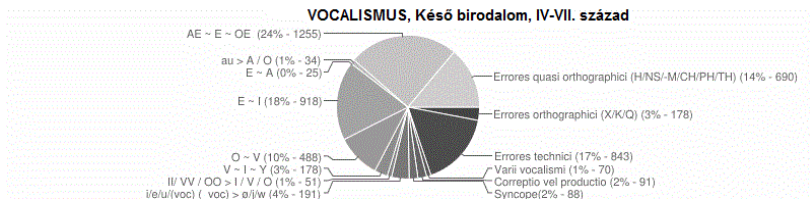
⁹ Tamás (1969) 44. A hangsúlytalan */o/* azonban nem változott */u/-vá* automatikusan, ahogyan a hangsúlytalan rövid */i/* sem változott */e/-vé* minden esetben, hanem, ahogy Tamás megjegyzi, egy nagyon erős tendenciáról kell beszélnünk, melyet olyan újlatin nyelvek is tanúsítanak, mint a román vagy a dalmát.

harmadik magánhangzórendszer is, az ún. szardíniai típus, amelyben ezen összeolvadások egyike sem történt meg.

1. Diagramcsoport. A magánhangzó-változásra utaló betűtípusok megoszlása az írástechnikai és tisztán helyesírási (hangváltozásra nem utaló) hibák arányához viszonyítva a korai időszak feliratain.

2. Diagramcsoport. A magánhangzó-változásra utaló betűévesztések megoszlása az írástechnikai és tisztán helyesírási (hangváltozásra nem utaló) hibák arányához viszonyítva a kései időszak felíratain.

1. táblázat. A veláris és palatális magánhangzók tévesztéseinek aránya a korai időszakban (I-III. század) a három provinciai fővárosban.

O ~ V tévesztés, I-III. század									
		KORAI ÖSSZ- BIRODALOM		KORAI AQUINCUM		KORAI AQUILEIA		KORAI SALONA	
Tévesztés típusa		Tévesztés darabszáma	Tévesztés százalékos aránya az összes O~V tévesztésen belül	Tévesztés darabszáma	Tévesztés százalékos aránya az összes O~V tévesztésen belül	Tévesztés darabszáma	Tévesztés százalékos aránya az összes O~V tévesztésen belül	Tévesztés darabszáma	Tévesztés százalékos aránya az összes O~V tévesztésen belül
Hangsúlyos	ú: > O	2	2%	0	0%	0	0%	0	0%
	ó: > V	6	5%	0	0%	0	0%	0	0%
	ú > O	9	8%	1	14%	0	0%	0	0%
	ó > V	11	10%	0	0%	0	0%	1	9%
Hangsúlytalan	u: > O	6	5%	0	0%	0	0%	0	0%
	o: > V	5	5%	1	14%	1	33%	2	18%
	u > O	35	32%	2	29%	1	33%	4	36%
	o > V	37	33%	3	43%	1	33%	4	36%
Összesen:		111		7		3		11	
Arányszám az E~I tévesztések-hez képest:		25%		29%		25%		20%	

GONDA ATTILA

E ~ I tévesztés, I-III. század									
		KORAI ÖSSZ- BIRODALOM		KORAI AQUINCUM		KORAI AQUILEIA		KORAI SALONA	
Tévesztés típusa		Tévesztés darabszáma	Tévesztés százalékos aránya az összes E~I tévesztésen belül	Tévesztés darabszáma	Tévesztés százalékos aránya az összes E~I tévesztésen belül	Tévesztés darabszáma	Tévesztés százalékos aránya az összes E~I tévesztésen belül	Tévesztés darabszáma	Tévesztés százalékos aránya az összes E~I tévesztésen belül
Hangsúlyos	i: > E	7	2%	3	18%	0	0%	1	2%
	é: > I	27	8%	2	12%	0	0%	9	20%
	i > E	36	11%	1	6%	0	0%	2	4%
	é > I	31	10%	2	12%	1	11%	0	0%
Hangsúlytalan	i: > E	10	3%	0	0%	0	0%	0	0%
	e: > I	21	6%	1	6%	0	0%	7	16%
	i > E	116	36%	6	35%	6	67%	15	33%
	e > I	78	24%	2	12%	2	22%	11	24%
Összesen:		326		17		9		45	
Arányszám az O~V tévesztésekhez képest:		75%		71%		75%		80%	

2. táblázat. A veláris és palatális magánhangzók tévesztéseinek aránya a kései időszakban (IV-VII. század) a három provinciái fővárosban és azok provinciáin belül.

O ~ V tévesztés, IV-VII. század (minden második oszlopban a provinciái vidék található: Pannonia Inferior Aquincum mellett, Venetia-Histria Aquileia mellett és Dalmatia Salona mellett)															
Tévesztés típusa	KÉSŐ ÖSSZBIRODALOM		KÉSŐ AQUINCUM (ÉS PAN. INF.)		KÉSŐ AQUILEIA (ÉS VEN-HIST.)		KÉSŐ SALONA (ÉS DALMATIA)								
	Tévesztés darabszáma	Tévesztés százalékos aránya az összes O~V tévesztésen belül	Tévesztés darabszáma	Tévesztés százalékos aránya az összes O~V tévesztésen belül	Tévesztés darabszáma	Tévesztés százalékos aránya az összes O~V tévesztésen belül	Tévesztés darabszáma	Tévesztés százalékos aránya az összes O~V tévesztésen belül							
Hangsúlyos	ú > O	5	1%	0	0	N/A	0%	1	0	7%	0%	0	0	0%	0%
	ó > V	57	12%	0	0	N/A	0%	0	4	0%	34%	6	0	19%	0%
	ú > O	77	16%	0	0	N/A	0%	2	1	14%	8%	3	5	10%	33%
	ó > V	21	4%	0	0	N/A	0%	1	3	7%	25%	3	1	10%	7%
Hangsúlytalan	u > O	3	1%	0	0	N/A	0%	1	0	7%	0%	0	1	0%	7%
	o > V	47	10%	0	0	N/A	0%	3	1	21%	8%	2	2	6%	13%
	u > O	213	44%	0	1	N/A	100%	4	3	29%	25%	7	5	23%	33%
	o > V	65	13%	0	0	N/A	0%	2	0	14%	0%	10	1	32%	7%
Összesen:	488		0				14					31			
Arányszám az E~I tévesztések-hez képest:	35%		0%				15%					27%			

E ~ I tévesztés, IV-VII. század (minden második oszlopban a provinciái vidék található: Pannonia Inferior Aquincum mellett, Venetia-Histria Aquileia mellett és Dalmatia Salona mellett)															
		KÉSŐ ÖSSZBIRODALOM		KÉSŐ AQUINCUM (ÉS PAN. INF.)				KÉSŐ AQUILEIA (ÉS VEN-HIST.)				KÉSŐ SALONA (ÉS DALMATIA)			
Tévesztés típusa		Tévesztés darabszáma	Tévesztés százalékos aránya az összes E~I tévesztésen belül	Tévesztés darabszáma	Tévesztés százalékos aránya az összes E~I tévesztésen belül	Tévesztés darabszáma	Tévesztés százalékos aránya az összes E~I tévesztésen belül	Tévesztés darabszáma	Tévesztés százalékos aránya az összes E~I tévesztésen belül	Tévesztés darabszáma	Tévesztés százalékos aránya az összes E~I tévesztésen belül	Tévesztés darabszáma	Tévesztés százalékos aránya az összes E~I tévesztésen belül		
Hangsúlyos	i > E	15	2%	0	0	0%	0%	2	3	3%	13%	1	0	1%	0%
	é > I	164	18%	0	0	0%	0%	3	4	4%	17%	4	2	5%	8%
	i > E	165	18%	0	0	0%	0%	10	0	13%	0%	14	7	17%	27%
	é > I	25	3%	0	0	0%	0%	1	0	1%	0%	3	1	4%	4%
Hangsúlytalan	i > E	16	2%	0	0	0%	0%	3	1	4%	4%	2	1	2%	4%
	e > I	82	9%	1	0	100%	0%	5	2	6%	9%	6	3	7%	12%
	i > E	376	41%	0	1	0%	100%	48	12	62%	53%	41	8	49%	30%
	e > I	75	8%	0	0	0%	0%	5	1	6%	4%	13	4	15%	15%
Összesen:	918			1				77				84			
Arányszám az O~V tévesztésekhez képest:	65%			100%				85%				73%			

Feladtunk világos: meg kell határoznunk, hogy három vizsgált területünk palatális és veláris rendszere melyik vulgáris magánhangzó-rendszerbe illeszkedik legjobban. Ha az 1. táblázatra tekintünk, a korai időszak adatait láthatjuk a palatális és veláris magánhangzó-változások hangsúly- és kvantitás szerinti lebontásában. Mind a három városban, csakúgy mint a birodalom többi részén, a korai perióduson belül a legjellemzőbb veláris magánhangzó-tévesztés a feliratokon az V betű (ejtsd „u”) használata a hangsúlytalan /o/ helyén, legtöbb esetben rövid /o/ hangértékben. Azonban, figyelemre méltó módon a birodalom többi területének adataival szemben, az általunk vizsgált három városban az V írásjel szignifikánsan gyakrabban fordul elő a hosszú /o/ jelölésére használva: Aquincumban ez a jelenség 14%-ot, Aquileiában 33%-ot, Salonában 18%-ot ér el, miközben az átlag a birodalom többi részén 5%. Noha óvatosan kell kezelnünk ezt az észrevételt, mert statisztikailag nagyon kis mennyiségű adatokról beszélünk, mégis gyanakvásra szolgáltat okot, és feltételezhetjük, hogy a hangsúlytalan hosszú /o/ > /u/ irányú változása erőteljesebb volt, ami akár egy valódi helyi dialektális jellegzetesség is lehetett, és a keleti magánhangzórendszerhez kapcsolja három városunkat, különösen Salonát.¹⁰ Aquileia valamivel konzervatívabban fest – ismét –, és csak véletlenszerű bizonytalankodás mutatkozik a hangsúlytalan velárisoknál. Aquincum inkább Salonához hasonlít, de közelebb áll a birodalmi átlaghoz a hangsúlytalan veláris tévesztésekben. Feltűnő, hogy a hangsúlyos veláris tévesztések mindhárom városban lemaradnak a birodalmi átlaghoz képest, ami megerősíti az iménti gyanúkat, hogy az Aquincum–Aquileia–Salona háromszög térsége valószínűleg már e korai időszakban, még a IV. század előtt a keleti típusú magánhangzórendszer felé indult el, amelyben a hangsúlyos velárisok egyáltalán nem olvadnak össze.¹¹

¹⁰ Aquileia 33%-os arányát, ami 1db előfordulásból származik, nem vehetjük komolyan figyelembe az adatok rendkívül alacsony össz mennyisége miatt (3db), így Salona marad adatainak összességéből (11db) 18%-kal (2db) a legkiemelkedőbb.

¹¹ Ezt az a tény is alátámasztja, hogy az O > V típusú tévesztések összesített aránya (mind hangsúlyos, mind hangsúlytalan magánhangzók esetében) mindegyik városban magasabb (Aquincum 57%, Aquileia 66%, Salona 63%), mint máshol a birodalomban (53%).

Az E~I írásjelek feliratos tévesztései illeszkednek az átlagos birodalmi mintához, de Aquileia ebben is kissé konzervatívabb, Aquincum és Salona pedig valamivel progresszívabb palatális fejleményeket mutat. Meglepő jelenség a hangsúlyos rövid /i/ > E betűvel történő tévesztésének alacsony százaléka, ami nem felel meg elvárásainknak, mert az újlatin nyelvek tanúsága szerint ez volt a leguniverzálisabb hangváltozás a vulgáris latinban: szinte minden újlatin nyelvben megtalálható ennek következménye, és ez szépen kifejezésre is jut a birodalom többi részének 11%-os hangsúlyos rövid /i/ > E tévesztési arányában. Három városunkban azonban csupán 6%, 0% és 4% hangsúlyos rövid /i/ > E tévesztést találunk. Ugyanakkor találunk két másik jelenséget, melyek szintén szembe mennek azon elvárásainkkal, amiket az újlatin nyelvek és a vulgáris latin hangváltozásokról alkotott ismereteink alapján támasztunk: a hangsúlyos hosszú /i/ és /e/ Aquincumban és Salonában nagyobb arányban fordul elő téves írásmóddal, mint máshol a birodalomban, és az /e:/ > I hibák aránya Salonában (16%) is magasabb, mint a birodalom többi provinciájában (6%). Az /é:/ > I tévesztés 20%-os gyakorisága fordítottjának, az /í:/ > E tévesztésnek 2%-os előfordulásával szembe állítva arra enged következtetni, hogy a hangtani változás a zártabbá válás irányába indult el (/e/ > /i/).¹² Ez egyfelől annak a jele lehet, hogy az /e/~i/ fúzió a birodalom többi területéhez képest itt még nagyon kezdeti stádiumban van, mivel nem hozza a várt mintát. Ebben az esetben az említett furcsa százalékokat azzal magyarázhatnánk, hogy azokat a még nem kiforrott irányú, kezdeti fázisú hangváltozás elmosódott hangértékű kiejtése által okozott bizonytalanság miatti helyesírási ingadozás produkálta. Másfelől lehetséges egy alternatív magyarázat is: az /é:/ > I típusú tévesztés magas aránya, együtt a fordítottjával, az /í:/ > E tévesztéssel, ami úgy is értelmezhető mint az /é:/ > /i/ hangváltozásnak az E~I helyesírási konfúziója miatti hiperkorrekt írásmódja, azt is jelezheti, hogy ellentétben a

¹² Aquincumban két /é:/ > I tévesztés adatolt (12%) és három /í:/ > E (18%). Az adatok ilyen alacsony száma mellett nem engedhető meg, hogy biztossággal megállapítsuk, hogy melyik magánhangzó-változás volt jelen, vagy melyik volt domináns a városban, de mivel a 12% /é:/ > I még mindig magasabb, mint a 8%-os birodalmi átlag, az aquincumi számadatok nem zárják ki annak a feltevésnek a lehetőségét, hogy az /é:/ hang egyre zártabbá kezdett válni ebben az időszakban.

birodalom többi részével, ahol a hangsúlyos rövid /i/ zárt /e/-vé válása volt a tendencia, az általunk vizsgált régióban létezett egy olyan folyamat, miszerint a hangsúlyos hosszú /e/ egyre zártabbá vált, és ejtésben megközelítette a hangsúlyos hosszú /i/-t, sőt, talán /i/-vé is változott. Ezt a folyamatot mindhárom városra feltételezhetjük, de a statisztika alapján Salonában és Aquincumban valószínűbb. Sajnos azonban arra, hogy ez a hangváltozás a vulgáris latin jellemző folyamata lett volna, nincs megalapozott bizonyíték a szakirodalomban, és további kutatásra lesz szükség ahhoz, hogy meglétét meggyőzően igazolni lehessen. E jelenség görög nyelvi hatással való magyarázatára a kései periódus tárgyalásánál teszünk egy kísérletet.

A 2. táblázatban látjuk a kései időszak statisztikáját. Sajnos Aquincum szinte használhatatlan a feliratok hiánya miatt, de még így is hű benyomást ad a városban beszélt késő vulgáris latin valóságáról: míg ugyanis O~V tévesztésből egyetlen sem található, addig az E~I tévesztés, mely a vulgáris latin legaktívabb folyamata ebben az időszakban, annak rendje s módja szerint adatolt Aquincumban, noha csak egyetlen előfordulással, ami talán mégiscsak bírhat némi halvány jelzésértékkel, hogy ez volt az aktívabb folyamat a periódusban. A palatális hangszínfúzió intenzitása azonban Aquileiában az igazán kiugró: az /e/~i/ fúzióra utaló E~I tévesztések 85%-ot tesznek ki az O~V tévesztésekhez viszonyítva, de a maga 73%-ával Salona is számottevően fölülte van a 65%-os birodalmi átlagnak.

A hangsúlytalan velárisokkal kapcsolatos betűtévesztések alapján Aquileia és Salona a kései időszakban nyilvánvalóan a keleti vulgáris latin magánhangzórendszerhez tartozik: a hangsúlytalan rövid /u/ > O-val történő jelölése, mely tipikus nyugati minta lenne, és amely a birodalmi átlagban az O~V tévesztések 44%-át teszi ki, Aquileiában csak 29%, Salonában csak 23%-ban adatolt, ezzel szemben a hangsúlytalan /o/ > /u/ jellegű változásra utaló tévesztések Aquileiában 35%, Salonában 38%-ot tesznek ki. Ugyanez az arányszám a birodalom többi részén csak 23%. Érdekes, hogy a keleti típusú hangsúlytalan veláris fúziót Aquileiában főleg a hosszú /o:/ (21%), Salonában a rövid /o/ képviseli (32%).

A hangsúlyos O~V tévesztésekben a korai időszakhoz képest Aquileia most 28%-kal fölzárkózik a 33%-os birodalmi átlaghoz, és az alacsony adatmennyiség ellenére megköcköztathatjuk azt a kije-

lentést, hogy immár itt is lezajlik a nyugati mintájú hangsúlyos veláris fúzió, a hangsúlyos rövid /u/ beolvadása az /o/-ba: az adatok 14%-a jelez /ú/ > O írásmódot Aquileiában (ez 0% volt a korai időszakban), és 21% az aránya az V > O típusú elírásoknak a hangsúlyos velárisok összességénél, míg az O > V irányú tévesztések összaránya csupán 7%. Mindez pedig arra a meglepő — bár az eddigiekből teljesen logikusan következő — feltevésre enged jutnunk, hogy Aquileiában a keleti és a nyugati rendszer között esetleg egy hibrid magánhangzórendszer volt kibontakozóban ebben az időszakban, melyben a hangsúlyos velárisok a nyugati, a hangsúlytalanok a keleti modellhez igazodtak. Ezzel egy időben Salona nem mutat hasonló ambivalenciát. Salona latin feliratainak hibái teljes egészében keleti mintájú magánhangzórendszerrel árulkodnak: az összesen csupán 10% a hangsúlyos /u/ > /o/ irányú változásokra utaló tévesztések aránya, a fordított irányban (/o/ > /u/) viszont a hibák száma 29%-ra rúg. A keleti újlatin nyelvek tanúságát figyelembe véve nem valószínű, hogy a hangsúlyos /o/ magánhangzók váltak volna /u/ hanggá, sokkal inkább hihető az az elképzelés, hogy ezek hiperkorrekt írásmódok voltak, melyeket hangsúlytalan velárisok közti intenzív /o/ > /u/ zártabbá válási folyamat inspirált. A veláris változások tehát összekötik városainkat, de Aquileia kissé elkülönülni látszik, és keletnyugat határán, két nagyobb nyelvi egység között vegyes tulajdonságokkal rendelkezik.

Az E~I tévesztések nagy arányával Aquileia és Salona is a palatális hangszínfúzió iskolapéldája összhangban a birodalom többi részével. Azonban van egy hibatípus, mely – különös módon – nagyon alacsony arányban képviselteti magát a vizsgált városokban: a hangsúlyos hosszú /é:/ > I tévesztés, amely a birodalom többi részén ugyanannyi százaléku (18%) mint a hangsúlyos rövid /i/ > E, azonban Aquileiában és Salonában csak 4% illetve 5%, miközben az /i/ > E tévesztések gyakorisága 13% illetve 17%, közel egyezően a birodalom többi területének 18%-os arányával. Határozottan helyi dialektális jellegzetességnek tűnik, hogy míg mind a két hibatípus 18-18% a birodalmi átlagban, Aquileiában és Salonában az /i/ > E kiemelkedő, az /é:/ > I elhanyagolható. Ez annál is érdekesebb, mivel meglepő módon itt most nem az aquileiai és salonai arányszázalék az, ami eltér attól, amit a norma alapján mindenhol elvárnánk, hanem

a birodalom többi részének átlaga tér el a várttól. Éppen az aquileiai és salonai százalék az, amit mindenhol elvárnák, ami tipikus vulgáris latinak lenne nevezhető, és a birodalom többi része viselkedik furcsán ebben a kései periódusban. Amit a 2. táblázatban látunk, az szembe megy mindazzal, amit a vulgáris latin palatális rendszer általános fejlődési tendenciáiról tudunk, mert a hangsúlyos rövid /i/-ből > /e/-vé történő változásnak általánosnak kellene lennie (kivéve Szardíniát), a hangsúlyos hosszú /é:/-ből > /i/-re változás azonban nem része sem a keleti, sem a nyugati magánhangzórendszernek: ez általában csak mint hiperkorrekt írásmód jelent meg, amit az elterjedt hangsúlyos rövid /i/ > /e/ változásból adódó helyesírási bizonytalanság okozott.¹³ Mégis itt fel kell tételeznünk, hogy, ha mind Aquileiában, mind Salonában hiányzik a hangsúlyos hosszú /é:/ > I tévesztés a birodalmi átlag magas aránya ellenére, annak jelentenie kell valamit.

Tehát ha Aquileia és Salona hozza a „helyes” arányokat, mi történt a birodalom többi részével? Miért tűnik vizsgált régióink mintaszzerűnek, a többi tartomány pedig szabálytalannak? Fontos megjegyeznünk, hogy a „birodalom többi része” alapján véve csak a nyugati provinciákat és Itáliát jelenti, mivel Keleten nagyon kevés latin nyelvű provincia volt. Idézzük fel azt is, hogy a korai időszakban az arányok pont fordítva voltak, ami tovább bonyolítja a rejtélyt: míg a birodalom többi részén az /é:/ > I hibák aránya alacsony (8%), az /i/ > E tévesztések száma valamivel magasabb volt (11%), Salona és Aquincum feliratain az /é:/ > I hibák aránya volt magas (20%, 12%), és az /i/ > E tévesztéseké alacsony (4%, 6%). Mivel van egyfajta következetesség a megoszlási mintázatokban, fel lehet tételeznünk, hogy ha egy jelenség egyszer a mi vizsgált adriai régióinkban tűnik aktívnak, aztán megritkul, majd ezzel egyidejűleg megnövekszik.

¹³ A szicíliai és néhány észak-itáliai olasz dialektus hasonló jelenségeket mutat, de ennek a jellegzetességnek a kialakulását a kutatások többsége nem vulgáris latin hangváltozásnak, hanem későbbi, középkori fejleménynek tulajdonítja. Bővebben a problémáról l. Loporcaro (2011). Talán azt a feltevést is megkockáztathatjuk, hogy görög nyelvi befolyás helyett egy déli vulgáris latin magánhangzórendszer létezését is feltételezzük, amely eltorzította a birodalom egyéb provinciáinak adataiból származó /e:/ > I tévesztési arány átlagát.

szik a gyakorisága a Nyugaton (ami azonos a „birodalom többi része” kifejezés által jelölt területtel), akkor mindez talán nemcsak a véletlen műve, hanem egy célzottan mozgó, vándorló folyamat, ami tart valahonnan valahová. Persze nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy Aquincum, Aquileia és Salona csak az adatok alacsony számából adódó statisztikai hibahatár miatt mutatja ezeket az arányokat, ugyanakkor Herman által kidolgozott módszerünk kipróbált, biztonságos, és még alacsony számok mellett is jó előrejelzéseket szokott adni. A jelenség magyarázata még tisztázásra vár: elképzelhető magyarázat lehet egy, a birodalmon végigvonuló, eddig még le nem írt és nem kutatott itacizmus-jelenség, mely a III. század végéig keleten, a IV. századtól pedig a birodalom nyugati felén sugárzott végig, és tűnt el fokozatosan, mielőtt még az újlatin nyelvek végleg elszakadtak volna a latintól és egymástól is. Keletről, főleg Hellasból és Kis-Ázsiából sok görög anyanyelvű telepes érkezett Pannonia, Dalmatia provinciáiba és az Alpok–Duna–Adria régió területére, akik a koiné itacizmusait szubsztrátumként hozták magukkal a latin területre. A koiné görög hosszú /e/ > /i/ hangváltozása könnyen befolyásolhatta az általuk állított feliratok hibáit, akár mert a feliratot állíttató személy görög anyanyelvű volt, vagy mert a hosszú /e/ zártabbá válása a nagyszámú görög nyelvű telepes latin nyelvhasználata révén átragadhatott a többi latin beszélő kiejtésére is. A görög háttérű népesség és az itacizmus jelenségének Keletről Nyugatra történő terjedése lefolyhatott több évszázad alatt is, de legkésőbb akkor, amikor a rómaiak a IV. század végétől–V. század elejétől kiürítették a keleti provinciákat és Itáliába illetve a nyugati provinciákba menekültek: így vihették magukkal a jelenséget is, ami statisztikailag feltornázta a gyakoriságát az /é:/ > I és /e:/ > I íráshibáknak a vizsgált régiókon kívüli birodalmi átlagban. A keleti provinciák átvonuló lakossága által vitt hangtani jelenség nem lenne példa nélkül való: a korábban tipikusan pannoniai és minden más területen rendkívül ritka E~A hangváltozás például a Duna-vidék feladása után a nyugati provinciákban bukkan fel nagyobb arányban.¹⁴

¹⁴ Erről bővebben vö. Gonda (2015) 317–338, és ennek háttéréről vö. Mócsy (1974) 374.

Ha a vizsgált városokat tartalmazó provinciákat is bevonjuk az elemzésbe (ennek adatait a 2. táblázat második oszlopaiban találjuk), legtöbbször nem találunk különbséget provincia-főváros és vidék között. Venetia–Histria veláris magánhangzó-tévesztései érdekes módon – bizonyos értelemben – komplementer módon egészítik ki Aquileia hibaadatait. A változás fő iránya az /u/ > /o/ változás felé történik, főként a hangsúlyos velárisoknál. A hangsúlytalan veláris magánhangzók határozottan a nyugati mintára emlékeztetnek. Ez elmondható a dalmatiai provinciális vidékről is, és nemcsak a hangsúlytalan, hanem a hangsúlyos magánhangzók esetében is. Mindez talán arra enged következtetni, hogy a két provincia-székhely közötti vidék egy átmeneti zónát képezett két dialektus vagy szubdialektus közt, és minél keletebbre megyünk, annál dominánsabbak lesznek a keleti magánhangzórendszer jegyei.

Van még egy érdekes különbség Venetia–Histria provinciális vidéke és fővárosának, Aquileiának palatális hibaadatai között: a hangsúlyos hosszú /e:/ > I tévesztések meglepően nagy arányban képviselik magukat Venetia–Histria provinciális területein, ugyanakkor láttuk, hogy Aquileiában milyen alacsony százalékban fordult elő ugyanez a hibatípus. Ez további támogatást ad annak a hipotézisnek, hogy az itacizmus jelensége Keletről Nyugat felé terjedt, amit fentebb tárgyaltunk.

A palatális-veláris magánhangzórendszer vizsgálatának eredményét tehát úgy összegezhetjük, hogy mindhárom provinciánk és fővárosaik a keleti magánhangzórendszer felé közelítenek, azonban Aquileia némi távolságot tart a másik két várostól: ez alapján törésvonalat feltételezhetünk az Alpok–Duna–Adria régióban beszélt latin nyelven belül, mely feltételezhetően egymással rokon jegyeket mutató kisebb területi változatokra tagolódhatott.

Az esetrendszer

Most térjünk át másik nyelvi alrendszerünk, az esetrendszer vizsgálatára, hogy a fonetikai elemzés után, a morfológia és szintaxis bevonásával kellően átfogó képet nyerhessünk. Ahogyan a magánhangzórendszer vizsgálatához is először az elméleti háttér áttekintése után foghattunk, hasonlóképpen a nyelvtani eseteknél is szükséges a

nyelvtörténeti kereteket tisztáznunk: az esettani hibaszázalékokat a 3–4. diagramcsoport ábrázolja a korai és kései periódusban. A diagramokon azoknál az esetfűzőknél vagy esettévesztéseknél, ahol az adott két névszói eset közül az egyik legalább kétszer olyan gyakran áll a másik helyett, mint fordítva, ott a kétszer gyakrabban hibásan megjelenő eset szerepel a „>” jel mögött. Ahol egyik eset sem szerepel kétszer gyakrabban hibásan, ott „~” jelet találunk.¹⁵

Amint azt Herman híres *Vulgáris latin* c. könyvében írja,¹⁶ a nyelvtani esetek összeolvadása az egész birodalomban az esettan általános egyszerűsödéseként az ún. háromesetes rendszer kialakulásával kezdődött, melyben a nominativus megőrizte önállóságát, viszont az accusativus az ablativusszal, a genitivus pedig a dativusszal egyesült. Ez az általános háromesetes rendszer volt a kiindulópontja a további egyszerűsödéseknek, melyek három, földrajzi megoszlás szerinti mintát¹⁷ eredményeztek, amit a 3. táblázat mutat be. Ezek közül az első típus a gallorómán esetrendszer, melyben változatlanul fennmarad a nominativus elkülönülése, a korábban már kialakult accusativus-ablativus eset viszont összeolvad az előzőleg már szintén egyesült genitivus-dativus esettel, és ezáltal egy kétesetes rendszert hoz létre. A következő típus, mely elsősorban Afrikában, majd Itáliában és Hispániában terjedt el, egy lépéssel még tovább ment: itt ugyanis a nominativus is beleolvad az egységes függőesetbe, így tehát az összes eset eltűnik, csak a többes szám jelzésére marad fenn egy külön alak. A harmadik típus a számunkra leginkább érdekes, mivel annak előfordulása a Balkán területére jellemző, részben lefedve az általunk vizsgált régiót. Ebben a típusban a nominativus csak a korábban már egyesült accusativus-ablativus esettel olvadt össze, míg az egyesült genitivus-dativus eset megőrizte elkülönült formáját.

Aquincum, Salona és Aquileia dialektális jellegzetességeit kutatva feladatunk az lesz, hogy megállapítsuk, az általunk vizsgált pro-

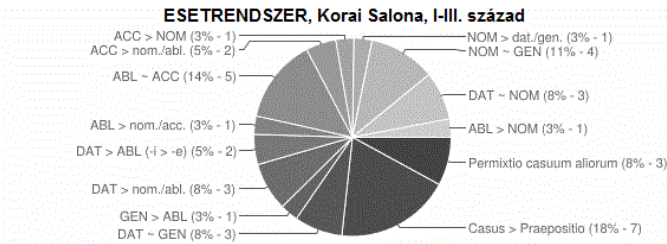
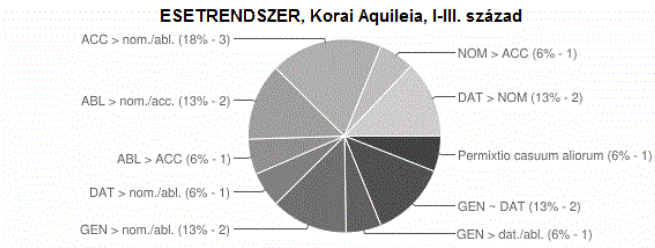
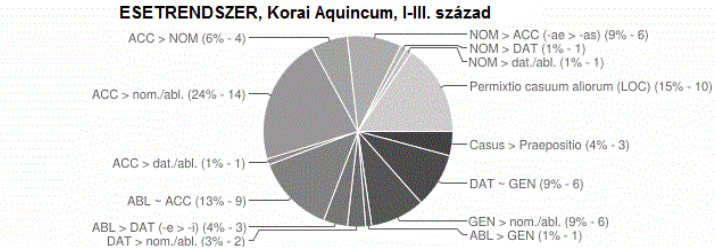
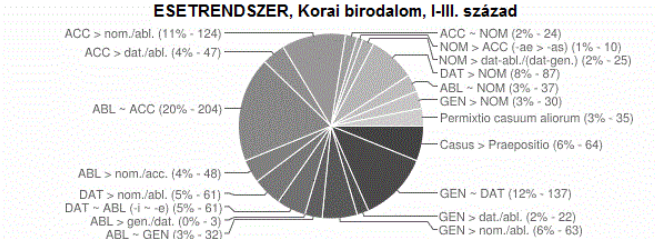
¹⁵ Tehát a GEN > DAT azt jelenti, hogy legalább kétszer gyakrabban áll dativus hibásan a genitivus helyén, mint a genitivus a dativus helyén; a DAT ~ GEN pedig arra utal, hogy egyik eset se veszi át kétszer gyakrabban a másik helyét.

¹⁶ Herman (2003) 58–59.

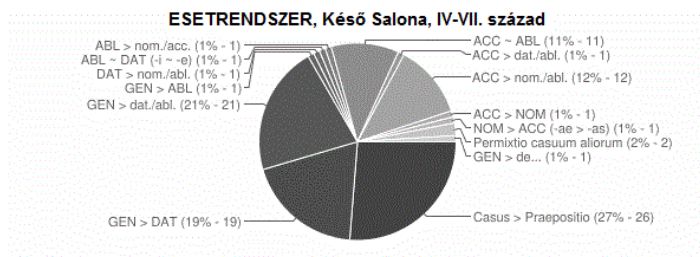
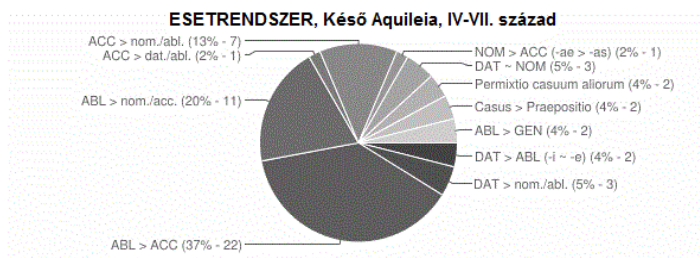
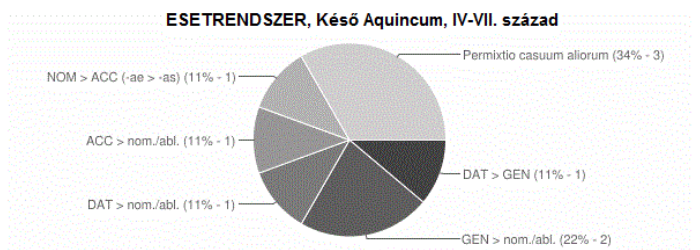
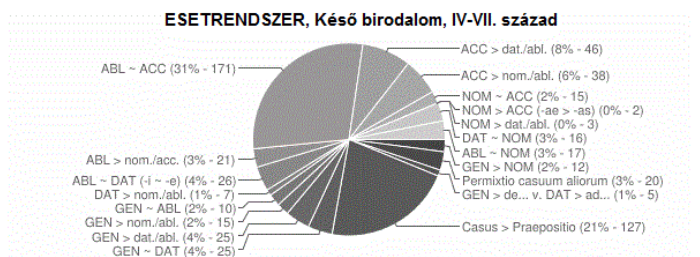
¹⁷ Az esetrendszer földrajzi differenciációjának osztályozását l. Adamik (2014) 9–31.

vinciák az esettévesztések statisztikája alapján melyik területi esetrendszerhez tartoztak. Elméletileg bármelyik esetrendszerre számíthatunk a négy közül (a három területi esetrendszer mellett azok kiindulópontjaként szolgáló általános vulgáris latin esetrendszer a negyedik), de nyilvánvalóan a gall típus a legkevésbé valószínű a földrajzi távolság miatt. Tehát csak annyi a dolgunk, hogy kielemezzük a különféle esettévesztések statisztikai megoszlását: ez azonban nem olyan egyszerű, mint amilyennek első pillantásra tűnhet. Mert ha például valahol nagy számú dativus-genitivus tévesztés adatolt, vajon miként tudjuk eldönteni, hogy ez az afrikai esetrendszerre utal, melyben minden eset összeolvadt, esetleg a gall típusra, melyben bár a nominativus önálló maradt, az összes többi eset összeolvadt, vagy talán a balkáni típusra, melyben a genitivus–dativus eset maradt önálló? Elegendő-e, ha kijelentjük, hogy amennyiben jelentős számú genitivus-dativus tévesztést találunk, az már döntő bizonyíték arra, hogy a balkáni esetrendszer meglétét feltételezzük? A probléma az, hogy a genitivus-dativus tévesztés része mindhárom területi esetrendszernek. Azokon a területeken, ahol a függő esetek összeolvadtak, a genitivus-dativus összeolvadás mindig jelen van. Az előfordulás magasabb százaléka, mely akár annak is következménye lehet, hogy statisztikailag alacsony számú adattal dolgozunk, mint ahogy a három város esetében is, néha csak a véletlennek vagy a feliratok sajátosságainak tudható be, például az anyagunkban a szokásosnál nagyobb arányban szereplő sírköveknek, melyek természetesen több genitivust és dativust tartalmaznak. Tehát találnunk kell egy módszert, mellyel meg lehet állapítani azt, hogy mely esettévesztések jelezhetik az egyes esetrendszereket a legnagyobb valószínűséggel. A megfelelő módszert a 3. táblázatban találjuk.

3. Diagram-csoport. Esettévesztések és a névszói morfoszintaxis hibái a korai időszak feliratain.

4. Diagram-csoport. Esettévesztések és a névszói morfoszintaxis hibái a kései időszak feliratain.

3. táblázat. A vulgáris latin esetrendszer változatai

ÁLTALÁNOS VULGÁRIS LATIN ESET- RENDSZER	GALL RENDSZER	AFRIKAI- ITÁLIAI- HISPÁN RENDSZER	BALKÁNI RENDSZER
1. nom. 2. acc–abl. 3. gen–dat.	1. nom. 2. acc–abl– gen–dat.	1. nom–acc– abl–gen–dat.	1. nom– acc–abl. 2. gen–dat.
Várhatóan előforduló esettévesztések			
		nom–acc.	nom–acc.
		nom–abl.	nom–abl.
		nom–gen.	
		nom–dat.	
acc–abl.	acc–abl.	acc–abl.	acc–abl.
	acc–gen	acc–gen	
	acc–dat.	acc–dat.	
gen–dat.	gen–dat.	gen–dat.	gen–dat.
	gen–abl.	gen–abl.	
	dat–abl.	dat–abl.	

4. táblázat. Esettévesztések Aquincumban, Aquileiában, Salonában és a hozzájuk tartozó provinciákban. A kései időszakban minden második oszlopban az adott fővároshoz tartozó provincia található: Pannonia Inferior Aquincum mellett, Venetia–Histria Aquileia mellett és Dalmatia Salona mellett.

KORAI ÖSSZ- BIRODALOM	KORAI AQUINCUM	KORAI AQUILEIA	KORAI SALONA
nom–abl. 3% (9%)	nom–abl. (1%)	nom–abl. (13%)	nom–abl. 3% (6%)
nom–acc. 3% (14%)	nom–acc. 15% (39%)	nom–acc. 6% (24%)	nom–acc. 3% (8%)
nom–dat. 8% (15%)	nom–dat. 1% (5%)	nom–dat. 13% (19%)	nom–dat. 8% (19%)
nom–gen. 3% (11%)	nom–gen. (9%)	nom–gen. (13%)	nom–gen. 11% (14%)
acc–abl. 20% (39%)	acc–abl. 13% (38%)	acc–abl. 6% (37%)	acc–abl. 14% (22%)
acc–dat. (4%)	acc–dat. (1%)	acc–dat.	acc–dat.
gen–abl. 3% (11%)	gen–abl. 1% (9%)	gen–abl. (19%)	gen–abl. 3%
gen–dat. 12% (14%)	gen–dat. 9%	gen–dat. 13% (19%)	gen–dat. 8%
dat–abl. 5% (10%)	dat–abl. 4% (7%)	dat–abl. (6%)	dat–abl. 5% (13%)
Permixtio aliorum 3%	Permixtio aliorum 15%	Permixtio aliorum 6%	Permixtio aliorum 8%

GONDA ATTILA

KÉSŐ ÖSSZIRO- DALOM	KÉSŐ AQUINCUM (ÉS PAN. INF.)		KÉSŐ AQUILEIA (ÉS VEN-HIST.)		KÉSŐ SALONA (ÉS DALMATIA)	
nom-abl. 3% (3%)	nom-abl.	(50%)	nom-abl. (20%)	14% (18%)	nom-abl. (1%)	8%
nom-acc. 2% (8%)	nom-acc. 11% (22%)		nom-acc. 2% (15%)	3% (17%)	nom-acc. 2% (14%)	8% (23%)
nom-dat. 3% (4%)	nom-dat. (11%)	(50%)	nom-dat. 5% (10%)	(2%)	nom-dat. (1%)	
nom-gen. 2% (4%)	nom-gen. (22%)		nom-gen.		nom-gen.	
acc-abl. 31% (48%)	acc-abl. (11%)		acc-abl. 37% (72%)	48% (76%)	acc-abl. 11% (25%)	45% (68%)
acc-dat. (8%)	acc-dat.		acc-dat. (2%)	(2%)	acc-dat. (1%)	(8%)
gen-abl. 2% (8%)	gen- abl.(22%)		gen-abl. 4%	(7%)	gen-abl. 1% (22%)	(8%)
gen-dat. 4% (8%)	gen-dat. 11%	50%	gen-dat.	2% (9%)	gen-dat. 19% (40%)	(8%)
dat-abl. 4% (5%)	dat-abl. (11%)		dat-abl. 4% (9%),	2%	dat-abl. 1% (2%)	8%
Permixtio aliorum 3%	Permixtio aliorum 34%		Permixtio aliorum 4%	2%	Permixtio aliorum 2%	

Alaptételünk az, hogy vannak olyan esettévesztések, melyek nem férnek össze az egyes területi esetrendszerekkel. Vegyük például a gall típust, melyben az elkülönült nominativus áll szemben egyetlen függő esettel. Bizonyára azt várjuk, hogy jelentős legyen a keveredés az accusativus, ablativus, genitivus és dativus között, ugyanakkor az nem lenne összeegyeztethető a gall rendszerrel, hogy a függő eseteket a nominativusszal tévesszék össze, hiszen a nominativus elkülönülése ezen esetrendszer fő ismérve, tehát a nominativusos tévesztések hiánya a gall esetrendszer legfőbb azonosítója. Emellett még olyan esettévesztésekre is számíthatunk a gall esetrendszerben, mint az ablativus és a genitivus keveredése, amely például a balkáni esetrendszerben nem fordulhat elő, mivel ott az ablativus csak az accusativusszal és nominativusszal, a genitivus pedig csak a dativusszal keveredhet. Következésképpen a balkáni esetrendszer jelenlétét is sokkal inkább jelzi a genitivus-ablativus vagy a dativus-ablativus tévesztések hiánya, mint a genitivus-dativus keveredések magas százaléka, mert míg az utóbbi minden területi esetrendszerben megtalálható, az előbbi hiányára csak a balkáni típus esetén lehet számítani. Hasonlóképpen a gall esetrendszer jelenlétére a legmeggyőzőbb bizonyíték a szokásosnál alacsonyabb számú példa a nominativus és a függő esetek keveredésére, különösen, ha ezt a szokásosnál magasabb számú genitivus-ablativus vagy dativus-ablativus tévesztés kíséri, mely más területi esetrendszerben nem várható, míg az accusativus-ablativus, dativus-genitivus tévesztések száma nem olyan fontos szempont a rendszer beazonosításában, mivel ezek egyenlő arányban megtalálhatóak az összes területi vulgáris latin esetrendszerben. A 3. táblázat mutatja, hogy milyen típusú esettévesztések gyakori előfordulására illetve hiányára kell számítanunk az egyes területi esetrendszereknél.¹⁸

Azonban ez nem az egyetlen módszer, mely segítséget nyújthat a dialektológiai minták beazonosításában. Annak alapján is feltételezésekkel élhetünk, ha összevetjük Aquincum, Aquileia és Salona, va-

¹⁸ Adamik (2014) egy hasonló módszer alkalmazásával sikeresen azonosított dialektális jellegzetességeket Moesia Inferior, Moesia Superior, Dalmatia, Venetia–Histria és Gallia Narbonensis esetfűzőiainak vizsgálata során, ami jelen módszerünk kidolgozásához is előképpül szolgált.

lamint a hozzájuk tartozó három provincia hibás adatait a Római Birodalom többi területének adataival és megkeressük a jelentős eltéréseket. Például ahol a nominativus összeolvadt az accusativusszal, jelentősen nagyobb mértékű nominativus-accusativus keveredésre kell számítanunk, mint a birodalom egyéb részein tapasztalható. Ennek a módszernek a bevetése során is hasznát vehetjük azon megfigyeléseinknek, melyeket az egyes esetrendszerekre jellemző tévesztések jelenlétére vagy hiányára vonatkozóan tettünk, s e két módszerre támaszkodva számos következtetést vonhatunk le a későlatin esetrendszer fejlődéséről az Alpok–Duna–Adria régióban.

Nézzük hát, hogy felvázolt módszerünk alkalmazásával, milyen észrevételeket tehetünk a korai és a kései időszak adatai alapján. A 4. táblázat tartalmazza a 3–4. diagramcsoport részletes esettani ábráiból azokat a tévesztési adatokat, melyek a területi esetrendszer tipológiai besorolásához szükségesek. A 4. táblázatban a zárójelek között található számok a kétféleképpen is értelmezhető adatok (két vagy több esetet kifejező azonos szóalakkal történő tévesztések) hozzáadásával megnövelt százalékarányt mutatják. Például, ha a nyelvtanilag helyes többes szám genitivus helyett a többes szám dativusát találjuk a felíraton, ez egyaránt jelentheti azt, hogy a pluralis genitivust a pluralis dativusszal tévesztették össze, de egyúttal úgy is értelmezhetjük, hogy azt valójában a többes szám ablativusával keverték össze, mivel a dativus és az ablativus többes számának mindig azonos az alakja. A kördiagramokban a kétféleképpen értelmezhetően keveredő esetfűzőknél az egyértelmű szóalakú esetet kapitálissal, a kétféleképpen értelmezhető szóalakút kisbetűvel szedtem, jelezve mindkét lehetséges névszói esetet.¹⁹ Az ilyen kétértelmű tévesztések százalékait egyaránt beszámítottam a „genitivus helyett ablativus” és a „genitivus helyett dativus” típusú tévesztésekhez, de az így kiszámolt eredményeket csak zárójelben feltüntetve adtam hozzá a kizárólag egyféleképpen értelmezhető adatok százalékszámához (a zárójelben lévő százalék tehát az egyféleképpen értelmezhető és a többféleképpen értelmezhető adatok összege). Félkövérrrel emeltem ki azokat a százalékszámokat, melyek a többféleképpen értelmezhető hibaadatok

¹⁹ Tehát pl. a GEN > dat./abl. azt jelenti, hogy a genitivus helyett olyan szóalak áll, amit lehet dativusnak és ablativusnak is értelmezni.

nélkül elérték az 5% arányt, valamint azokat, melyek a többféleképpen értelmezhető hibák hozzáadásával 10%-ot vagy annál többet tesznek ki, de nélkülük is legalább az 1%-ot eléri. Meg kell jegyeznünk, hogy mindhárom városban csak nagyon korlátozott mennyiségű nyelvi adat áll rendelkezésünkre, és ebből következően fenntartásokkal kell kezelnünk az eredményeket. Csak a legtisztább és legkiemelkedőbb adatokat fogadhatjuk lelkesen.

A 4. táblázat adatait figyelve a korai időszakban mindhárom város közel áll a birodalmi statisztikához, ugyanakkor a balkáni típusú esetrendszer irányába történő elmozdulás tapasztalható. A nominativus–accusativus és az accusativus–ablativus tévesztések felfedik, hogy az egyesült nominativus–accusativus–ablativus eset megszületően van. Noha a nominativusos tévesztések minden területen a várhatónál kissé gyakoribbak, feltételezhető, hogy számuk csak az alacsony adatmennyiség miatti torzításnak köszönhetően magas. A nominativus–dativus tévesztés kiugró százalékát az is magyarázhatja, hogy a dativus a leggyakoribb eset a sírköveken és dedikációs feliratokon, és gyakori technikai megoldás volt a felirat címzettjét dativus helyett csak mintegy címszóval, nominativusban megadni. Ezt szigorúan véve esettévesztésként kellett osztályoznunk, valójában azonban az ilyen esetek nagy részében a felirat állíttatója tudatában volt a helyes esethasználatnak, és csak stilisztikai okok vagy a szokás állt a háttérben. Mindenesetre ezek a nominativusos tévesztések nem különböznek jelentősen a birodalmi átlag számaitól, ami azt jelenti, hogy nem kell helyi jellegzetességre gyanakodnunk. Érdekes módon a korai időszakban a három város közül Salona mozdult el legkevésbé a balkáni típusú esetrendszer felé, míg a 4. táblázat késői adataira pillantva látható, hogy ő áll majd legközelebb hozzá.

Ami igazi meglepetést okoz, az a korai salonai adatoknál a genitivus–dativus tévesztés alacsony értéke, csupán 8%-kal. Ez alapján kijelenthetjük, hogy a balkáni típusú esetrendszer kialakulása ebben az időszokban még nem vette kezdetét Salonában. Érdekes módon Aquileia (és a nominativus–accusativus tévesztés 15%-a illetve 39%-a alapján talán Aquincum is), úgy tűnik, hamarabb indult el ezen az úton. A kései periódusban azonban Salona szemernyi kétséget sem hagy afelől, hogy a balkáni típusba tartozik: a genitivus–dativus tévesztés magas száma (19% vagy 40%) – különösen összevetve a

birodalmi átlaggal, ami 4% vagy 8% – illetve a nominativus-accusativus és accusativus-ablativus keverések jelzik, hogy kialakult egy kétesetes rendszer, egy összevont genitivus-dativusszal, és egy nominativus-accusativus-ablativusszal.

Aquileia ellentétes fordulatot vesz: úgy tűnik, elhagyja a korai szakaszban formálódó balkáni mintát, és a kései periódusban a genitivus-dativus tévesztés teljes hiánya, valamint az összes többi százalék eléggé elszórt, véletlenszerű jellege arra enged következtetni, hogy az afrikai-itáliai-hispán modell felé vette irányát,²⁰ ami a birodalmi átlagon belül is a legelterjedtebb séma volt; ezért látjuk azt, hogy a kései Aquileia százalécai viszonylagos összhangban vannak a birodalmi átlaggal. Egy alternatív, kevésbé valószínű magyarázat is lehetséges: eszerint a genitivus-dativus tévesztés azért lenne alacsony, mert a dativus nem a genitivusszal, hanem a többi esettel fuzionált, a genitivusos tévesztések teljes hiánya pedig azt jelezheti, hogy a genitivust egy ideig még jól elkülönült esetként megőrizték. Ezt alátámasztani látszik, hogy már a korai időszakban is magasabb az átlagnál a dativusos tévesztések aránya: l. nominativus-dativus 13–19% a birodalmi 8%-os „tisztá” tévesztéshez képest. Míg Salona kinőtt ebből a tendenciából, Aquileiában mindvégig jelen maradt.

Aquincumról nehéz megállapításokat tenni az alacsony adatmenyiség miatt, de a százalékok alapján így is óvatosan feltételezhető, hogy a kétesetes balkáni esetrendszer irányába változott mind a két időszakban.

Az esetrendszer vizsgálata tehát azt mutatja, hogy eleinte Aquincum és Aquileia állt közelebb egymáshoz, és mindkettő a kétesetes balkán típusú esetrendszer felé mozdult el, míg Salonában legfeljebb a háromesetes általános és egyetemes vulgáris latin esetfüzió megindulásáig jutott el az egyszerűsödési folyamat. A kései időszakban viszont Aquileia távolodott el a másik két várostól, és Aquileia valószínűleg az ún. afrikai-itáliai-hispán, míg Aquincum és Salona a

²⁰ Adamik (2014) Aquileia provinciáját, Venetia–Histriát galliai típusúként osztályozta, de azzal a megjegyzéssel, hogy a genitivus és a dativus összetévesztése elszigeteltebb jelenség Venetia–Histriában, mint Galliában. Most, hogy Aquileiát külön is megvizsgáltuk, azt az elképzelést is megfontolandónak tartjuk, hogy a provincia nem volt teljesen egységes abban a tekintetben, hogy melyik esetrendszer típusához tartozott.

balkáni mintát követte. Érdekes módon legjobban Aquincum tűnik ki konzekvensen balkáni esetrendszerével, ami annak a jele lehet, hogy esetleg Pannonia területéről indult ki ez az esetösszeolvadás-típus.

A három provincia-székhelyeken kívüli vidéki területek és városok esettévesztési adatai a kései periódus idejéből a 4. táblázat minden második oszlopában találhatóak, a provincia-székhelyek százalékszámai után. Venetia–Histria esetében a vidék adatai, hasonlóan ahhoz, mint azt a magánhangzórendszer elemzésénél láttuk, „kiegészítik” Aquileia adatait, ahogy az várható, de emellett kompenzálják a viszonylag kevés számú aquileiai adat miatti információhiányt is. Ez megerősíti azt a gyanúnkat, hogy valószínűleg lennie kellett egy dialektális „demarkációs vonalnak” Venetia–Histrián belül, melynek Aquileia az egyik oldalán feküdt, a másik oldalán pedig a provincia nagyobbik része. Tökéletesen megfigyelhető a dialektus fokozatos földrajzi áttűnése Venetia–Histria és Dalmatia között a dalmatiai provinciavidék adatait tanulmányozva, melyek egyenlőek Venetia–Histria és Aquileia arányaival. A genitivus-dativus tévesztés nem fejlődött ki a provincia vidéki területein Dalmatia székhelyén kívül, hasonlóan az Aquileiában megfigyelhető helyzethez. Ez a jelenség tehát a provinciái fővárosokból látszik kiáramlani a provinciái vidék irányába.

Összegzés

Miután a magánhangzórendszert és az esetrendszert is megvizsgáltuk az Alpok–Duna–Adria régió három központi provinciájában és három legfontosabb városában, összegzésképpen annyi marad hátra, hogy feltegyük a kérdést: sikerült kielégítő bizonyítékot találni egy, az Alpok–Duna–Adria régióban uralkodó vulgáris latin dialektus létezésére? Sikerült azonosítanunk Herman tanácsát követve bármilyen helyi nyelvváltozatot a három központ és provinciáik hibaadatainak összehasonlításával? Határozottan kijelenthetjük, hogy Pannonia Inferior, Dalmatia és Venetia–Histria latin nyelvében számos rokon vonás mutatható ki: mindhárom terület a keleti típusú vulgáris latin magánhangzórendszerhez és a balkáni esetrendszer-mintához sorolható, bár Aquileia és Venetia–Histria határterületként már vegyes tünetekkel jelentkeznek. Ezzel az is kiderült számunkra,

hogy Aquileia valamint a tőle keletebbre fekvő Aquincum és Salona között húzódnia kellett egy belső dialektális törésvonalnak, ezért elképzelhető, hogy a további vizsgálatok nem egy, hanem legalább két vulgáris latin dialektust is kimutatnak majd a térségben. Salona is, ugyan kisebb mértékben, de saját karakterrel rendelkezik a másik két városhoz viszonyítva, így kutatásunk mai állása szerint a legvalószínűbb feltételezés az, hogy több, egymással rokon és összefüggő kisebb dialektus is feltételezhető, amelyek azonban mind sajátosan keleti és illír-balkáni jegyekkel rendelkező, sajátosan az Alpok–Duna–Adria régióra jellemző nyelvjárások voltak.

BIBLIOGRÁFIA

- Adamik B., A császárkori feliratok vulgáris latin nyelvi adatainak dialektológiai érvényessége, *Antik Tanulmányok* 56, 2012, 91–105.
- Adamik B., A számítógépes latin dialektológia műhelyéből: az esetrendszer átalakulásának területi különbségei a feliratos anyag tükrében, in: Tóth O. (szerk.), *Hereditas Graeco-Latinitatis I.: Studia moralia*, Debrecen, 2014, 9–31.
- Gonda A., Aquincum latin nyelve, in: Bárány I.–Bolonyai G.–Ferenczi A.–Vér Á. (szerk.), *Studia Classica*, Budapest, 2015, 317–338.
- J. Herman, Le latin dans les provinces danubiennes de l'Empire romain. Problemes et perspectives de la recherche, in: *ANRW II*, 29, 2, 1983, 1089–1106. (= J. HERMAN, 1990, 164–182.)
— *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*, Budapest, 2003.
- M. Loporcaro, Phonological Processes, in: M. Maiden et al. (eds.), *The Cambridge History of the Romance Languages I.*, Cambridge, 2011, 109–154.
- Mócsy A., *Pannonia and Upper Moesia: A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*. London–Boston, 1974.
- Tamás L., *Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba*, Budapest, 1969.
- J. Untermann, Alpen–Donau–Adria, in: G. Neumann–J. Untermann (hrsg.), *Die Sprachen im Römischen Reich der Kaiserzeit, Bonner Jahrbücher, Beiheft 40*, Köln–Bonn, 1980, 45–63.